

~~La ciutat conquistada.~~ ~~Un punt de vista des de la sociologia~~

*«Un dia, diu Dario,
aquesta ciutat que hem
construït i que ens exclou,
serà nostra...»*
(Victor Serge. *El naixement
de la nostra força*)¹

La ciutat viscuda és la que resulta dels recorreguts quotidians, de les perspectives ofertes per les finestres i pels miradors, dels ambients dels dies de festa. Però també la ciutat descoberta en les primeres emocions de carrer, o quan el noi o la noia s'endinsen cap a l'aventura del desconegut. La ciutat creada pels records i les imatges que es transmeten en el marc familiar. La ciutat imaginada des de la foscor de la nit, els suggeriments de les primeres lectures i els desigs insatisfets.

Avui, però, abans de baixar al carrer, els nois i les noies construeixen un món de paisatges i ciutats, d'històries i de viatges, un món on passats mítics, presents imaginaris i futurs improbables es confonen i creen realitats més reals que les properes: la televisió i el video substitueixen l'aventura de descobrir progressivament la ciutat, de conquistar la ciutat.

That is the question. El camí que porta a construir-se com a home o dona lliures requereix un esforç, una acció que ha de tenir els seus moments de por, de risc i de frustració. La ciutat s'ha de conquistar contra la por a sortir del marc protector de l'entorn familiar conegut, vencent el risc de ficar-se en el brogit i en el moviment urbans, superant les frustracions de

no obtenir immediatament tot allò que les llums de la ciutat semblen oferir.

La ciutat només és plenament educadora si es pot viure com una aventura, com una iniciació. La persona lliure és aquella que sent que, a la seva manera, ha conquistat la ciutat. Aleshores pot exercir les llibertats urbanes.

Sortir de casa

*«Travessar el carrer per sortir
de casa».*
(Cesare Pavese)

La ciutat és la principal oferta iniciàtica a l'abast del nen que vol sortir de casa. No en té prou (no pot tenir-ne prou) amb l'escola.

El descobriment del món des de l'altre costat del televisor dona informació però no forma personalitats actives. Potser permet emocionar-se per delegació, però no fa viure sentiments propis. Ofereix múltiples imatges de situacions i esdeveniments reals, però manté l'espectador infantil que no té altres referències fora de la realitat. Un moment o un altre, com més aviat millor, cal sortir de casa. Fora, hi ha la ciutat.

¿Què hi troba? Alguna gent i fragments de paisatge. Moviment. Indicis de treball. Potser vitrines més o menys atractives. Brogit. Prohibicions. Més enllà, territoris desconeguts.

Com aventurar-se en la ciutat?

A la gran ciutat actual els nens són doblement víctimes: del desinterès i de l'interès social que susciten.

1. Dario és el Noi del Sucre i la novel·la de Victor Serge és un document sobre la Barcelona obrera de 1917. La següent novel·la de Serge, precisament, es titula La Ciutat Conquistada: es tracta de Petrograd, avui Leningrad, uns mesos després.

Als infants els ha costat conquerir un espai propi a la casa. Sovint encara no l'han conquerit a la ciutat. No es tracta de si hi ha més o menys espais de joc per a ells, sinó de si materialment es poden trobar i moure per tota la ciutat. Descobrir la ciutat no és tampoc que l'escola els porti a veure monuments i clavegueres (ja està bé, però és una classe més) sinó que puguin endinsar-se progressivament en territori desconegut. El desinterès social els impossibilita quan són infants, de baixar a carrers i places acollidors, perquè molt sovint no existeixen. L'interès social ho substitueix pels espais especialitzats i acotats i per les visites escolars benintencionades. Ha desaparegut, però, l'aventura, la iniciativa individual o de la banda, el xoc amb la gent i les normes, conèixer les prohibicions i la transgressió, avançar cap al desconegut i descobrir nous territoris i nous personatges.

El desig de ciutat es veu així frustrat. Com ho és per als adolescents si no tenen mitjans per a moure's per ciutats cada cop més extenses i per a accedir a llocs (espais significatius, qualificats) sovint privatitzats i costosos.

La ciutat, però, encara ofereix la càrrega suficient d'erotisme, és a dir, de misteri i de prohibició (Bataille) perquè l'aventura hi sigui possible. És a dir, la iniciació a la vida. L'educació.

Una ciutat funcionalista i higiènica arreu, sense zones d'ombra i de perill, sense àrees tabú, sense espais de barreja i punts de caos, fóra tan educadora com un balneari. Només ordre fa esclaus. Ordenar la ciutat fins al punt que la vida hi sigui perfectament transparent i asèptica, n'eliminarà precisament la vida.

La ciutat com a aventura

«Solament aquells que han tingut aventures tenen records autèntics.»

(Arthur Schnitzler. *Viena al crepuscle*)

Els camins que porten als descobriments i a l'aventura urbana són innumerables.

Un camí és, paradoxa aparent, el del *medi físic*, el de la *natura*. Absent, o gairebé, a l'hàbitat urbà immediat, cal descobrir-la. Sovint és una assignatura escolar: ja està bé, dóna algunes referències per a aprendre a mirar-la i a explicar-la. Probablement, però, el descobriment de la natura seguirà també altres vies: el joc, l'escapada, fins i tot la transgressió. Malament si falta el descampat, pròxim, el riu o la platja, el tros de bosc o els primers camps no massa llunyans, encara que no siguin accessibles cada dia. No es tracta tant de veure créixer la planteta i bellugar-se l'animalet com de sentir la pluja o el vent entre els arbres, fer una gruta o un refugi, confrontar-se al temor de la nit que cau sobtadament en un lloc no habitat, vèncer progressivament els obstacles d'un medi físic no totalment domesticat.

El medi físic urbà ens porta a la *història*, com l'aventura de les emocions condueix a la de la intel·ligència. Amb un mínim acompanyament, el noi i la noia podran descobrir la progressiva conquesta del medi físic per l'hàbitat urbà, el relleu sota els carrers i les rieres soterrades, els rastres d'antics camps o horts i les últimes cases de pescadors o masies. I les pedreres que van servir durant segles per a fer les cases, així com els antics canals i recs que hi portaven aigua. Començarà a recórrer carrers i a distingir èpoques i per què i a qui servien els edificis públics i privats. Aprendre a llegir a les façanes de les cases i s'impregnarà, insensiblement, de la memòria col·lectiva que hi ha dipositada. I, esperem-ho, entendrà que no solament els «monuments» són dignes d'interès.

Però recórrer la ciutat és una aventura més arriscada: no hi ha la natura, hi ha *els altres*. A l'escola es poden comptar (població total, estructura d'edats, densitat, migracions) i, fins i tot potser el mestre farà sortir al carrer a enquestar. Caminant per la ciutat els altres es veuen, es

respiren, es distingeixen. La ciutat és diversitat, d'activitats i de persones. Els que hi viuen i els que hi van o hi passen. És moviment. El noi i la noia ho descobriran progressivament si s'hi poden endinsar. Amb curiositat, i temor, perquè, sovint, els barris, els grups els resultaran desconeguts. I reconeixeran no solament les diferències, sinó també les desigualtats.

El recorregut de la ciutat, a poc a poc, els permetrà descobrir-ne la *morfologia*, les formes. I també els usos, les *funcions* de la ciutat. I començar a construir-se claus i models per interpretar la societat en què viuen. Tornem a l'aventura intel·lectual. S'adonaran que els sistemes de carrers i illes de cases, de plens i de buits, tenen un sentit. Que hi ha zones centrals, de pas, a les quals va tothom. I altres les descobriran només per casualitat, en fer una excursió cap als marges desconeguts, gairebé com qui fa una expedició. No els costarà gaire establir relacions entre formes i activitats, entre centralitat i diversitat d'usos, entre qualitat ciutadana i jerarquia social dels que hi viuen. Encara que no ho expressin així.

La ciutat és el lloc dels *símbols* múltiples, dels *signes* permanents. Tots els espais tenen més d'un atribut, tot té més significats que s'afegeixen als aparents o funcionals. Les llums de la ciutat no solament il·luminen sinó que jerarquitzen, la publicitat anuncia però també fixa modes i valors. Els llenguatges de la ciutat són diversos i, des de la infància, ens familiaritzen amb dissenys i imatges que corresponen a nivells o modes culturals diferents, amb signes que ens acostumen a manipular abstraccions. La ciutat és sobretot comunicació i avui la revolució tecnològica en aquest camp, si bé ha arribat a zones no urbanes, ha sobretot multiplicat les possibilitats de comunicació urbanes.

Però també accentua desigualtats: uns nois o noies viuen immediatament a la «ciutat universal» i tenen a l'abast informació que els permet diversificar contac-

tes i activitats. Altres, però, la majoria, disposen només de la informació convencional que donen els mitjans de comunicació social, bé perquè no poden accedir a cap més, bé perquè no tenen claus o referències per a interpretar-la i utilitzar-la. Menys encara, disposen de recursos comunicacionals per a fer sentir les seves demandes o aspiracions.

Un nou llenguatge es dona a la ciutat. El que ens permet comunicar-nos amb ella mateixa, utilitzar-la, fer-la nostra. El món de les màquines, encara que sigui d'abast universal, es troba sobretot a la ciutat concentrant totes les seves expressions diverses: senyalització intel·ligent de trànsit, carrils reversibles, caixers automàtics, màquines expenedores i cancel·ladores de billets de transport col·lectiu, punts «self-service» d'informació, utilització massiva del diner plàstic. Es creen així vertaders codis de ciutat, llenguatges generats per la multiplicat i la diversitat de la vida urbana, amb els quals els nois i les noies es familiaritzen sense adonar-se'n. Aquests llenguatges els seran indispensables no solament per a viure la quotidianitat urbana, per a comunicar-se, per a viatjar a altres ciutats, sinó, sobretot, per a adaptar-se als requeriments del futur i per a projectar, per a crear. La ciutat no és solament una aventura en el territori. És també una aventura de la imaginació. I avui la imaginació requereix un suport, un codi tecnològic nou.

Finalment, el noi o la noia descobriran o adquiriran a la ciutat un conjunt d'*identitats col·lectives*: de grup o banda, de barri, ciutadana. Aquesta construcció d'identitats col·lectives va unida a la possibilitat d'associar-se, però també mitjançant l'accés a la diversitat d'*ofertes urbanes* culturals, esportives, d'espectacles. No solament l'oferta formalitzada (centres culturals, concerts, competicions esportives, etc.) sinó també la que pot descobrir-se cada dia al carrer (arts i oficis artesanals més o menys anacrònics, actes efímers de vanguardes culturals, o simple-

ment la diversitat cultural que expressen tots els «ambulants» de la gran ciutat). La *festa urbana* és, probablement, creadora de records, d'emocions i de percepcions, que acompanyen tota la vida.

Un dia, ja adult, farà l'últim descobriment: els seus sentiments i la seva raó van formar-se a través de l'aventura ciutadana de la seva infància i joventut.

Nostàlgia de passat, nostàlgia de futur

«De les ciutats, el que més m'agrada són els carrers, les places, la gent que passa davant meu i que probablement no veuré mai més, l'aventura breu i meravellosa com un foc d'encenalls, els restaurants, els cafès i les llibreries.

En un mot: tot allò que és dispersió, joc intuitiu, fantasia i realitat».

(Josep Pla. *Cartes de lluny*. Pròleg de 1927)

«La forma de la ciutat canvia més de pressa que el cor d'un mortal».
(Julien Gracq. *La forme d'une ville*)

La ciutat que es viu, que es recorda, que es projecta, és també una ciutat real en la qual tot és teòricament possible: màxima informació i mobilitat, múltiples ofertes culturals i de consum, infinites possibilitats de relacions socials, gran diversitat d'activitats i d'oportunitats de treball,... Són les *llibertats urbanes*. En la pràctica, el mateix desenvolupament de les ciutats nega les llibertats que ofereix.

La ciutat només realitza les seves potencialitats si és *accessible*. Però les àrees centrals ho són cada cop menys: dificultats de trànsit, inseguretats ciutadana. Al mateix temps, a les perifèries creixen àrees segregades en les quals els habitants, que a més pateixen de dèficit cultural o de in-

formació, no poden exercir les llibertats urbanes. Per a molts nois i noies els *centres* monumentals, significatius i plens d'atributs són gairebé desconeguts. I els vells barris *degradats* (marginals encara que siguin a prop del «centre») i, sobretot, els barris perifèrics en la seva unifuncionalitat neguen la qualitat urbana, que és diversitat, polivalència. Les àrees segregades i especialitzades (només habitatge social, o només fàbriques o només oficines) neguen la ciutat, anul·len el seu valor educador. Les *àrees centrals degradades* necessiten llum i espai, incorporació d'activitats modernes, respectant la morfologia bàsica, la composició social diversificada. Els barris perifèrics estan pendents de tenir els seus «monuments» o els seus punts de centralitat (la qual cosa vol dir diversitat de funcions i accessibilitat respecte a les zones centrals consolidades).

La dialèctica *pública-privada* és probablement una de les dimensions més atractives de la ciutat. Hi és possible la privacitat, el «fer-se oblidar», el preservar la intimitat, sense el control social de les petites comunitats. I, al mateix temps, les màximes possibilitats de socialització, de vida col·lectiva, d'inserció en moviments socials o polítics, de participació en associacions i en actes públics. No sempre és així. Sovint les condicions de vida, a la casa i al barri, neguen qualsevol possibilitat de privacitat. Per a un noi o una noia poder estar sol pot convertir-se en una obsessió. A l'altre extrem trobem l'anomia, la soledat, la vida pública o col·lectiva inaccessible per a molts, joves i vells, habitants de les ciutats.

El fet urbà produeix realitats complexes en les seves *activitats* i en el seu *funcionament*. La ciutat necessita excedents agrícoles per a alimentar-se i matèries primes per a les seves indústries. Ha d'exportar i, sobretot, ha de desenvolupar funcions d'intercanvi, de comerç. A la qual cosa segueixen funcions financeres, administratives, de formació. I serveis per a fer possible la vida col·lectiva, que són tots aquells que normalment corresponen a la

gestió municipal. Tot plegat posa a l'abast del noi i de la noia un vertader model del sistema social, un laboratori on pot observar-se i fins i tot experimentar com la societat produeix, consum i s'organitza. Com, per exemple, el creixement econòmic modifica en bé i en mal la qualitat de vida, el medi ambient. Paradoxalment, fins a una època molt recent l'educació familiar i escolar ha negat la inserció urbana com a element formador, com si descobrir la realitat social immediata fos més difícil per a un adolescent que estudiar l'antiqüitat o les lleis de la física.

L'espectacle urbà és formador del gust, la ciutat transmet *estètiques*, no solament mitjançant els productes culturals i els signes (informació, aparador, publicitat, exposició, etc.), sinó també per l'espectacle que és en si mateix el seu moviment i la seva diversitat.

La ciutat, el medi físic, arquitectònic, social, cultural, forma la sensibilitat dels que hi creixen. La ciutat canviarà però la ciutat de la seva infantesa, real i mítica, la portaran sempre dins.

L'actuació urbanitzadora ha d'elegir constantment entre la conveniència de canviar traçats i edificis i la necessitat de mantenir formes i construccions del passat que són referències imprescindibles de la personalitat individual i col·lectiva.

No hi ha ciutadania sense sentiment de continuïtat, consciència de significats múltiples que la ciutat, si els tenia, ens ha pogut transmetre. Però tampoc no hi ha ciutadania plena si manca la nostàlgia de futur, la il·lusió individual i col·lectiva que es projecta a la ciutat i la fa anar endavant.

Quotidianitat i èpica

«A l'aurora, armats d'una ardorosa paciència, entrarem a les ciutats».
(Rimbaud).

*«La casa que vull...
que es guaiti ciutat
des de la finestra
i es sentin els clams
de guerra o de festa
per ser-hi tot prest
si arriba una gesta».*
(Joan Salvat-Papasseit)

La ciutat és la gent. És descobrir als altres i per tant les diferències. La ciutat només pot existir sobre la base de la *tolerància*, perquè no hi ha ciutat homogènia sinó dividida en grups, en procedències, en valors. És el resultat de la diversitat d'orígens i d'activitats de la població, i l'efecte també de les llibertats urbanes.

Però aquestes diferències es tradueixen en desigualtats i en conflictes. La ciutat, *pour le mieux et pour le pire*, impel·leix a construir *identitats de grup*, per defensar-se, per projectar-se col·lectivament, per intervenir en els conflictes. Però al mateix temps la societat urbana és una oferta de convivència i fins i tot de *solidaritat*, perquè s'hi manifesten a la vegada les injustícies de la desigualtat amb la utilitat de cadascú i la necessitat de viure en comú cada dia.

A la ciutat la *identitat col·lectiva* es recolza en l'adhesió al passat, actualitzat permanentment en el territori i la construcció, en la memòria i en els símbols, en els usos i les festes, en les associacions i manifestacions. La identitat es reforça en el dia a dia, el frec a frec ciutadà, la inevitable coordinació de funcions i activitats, la participació voluntària en els actes col·lectius.

Però tot plegat, si no hi ha res més, podria donar una col·lectivitat més aviat trista, que a poc a poc es desagregaria. La ciutat només converteix els seus problemes en solucions, els seus conflictes en avenç, si defineix *projectes col·lectius* mobilitzadors. A tots nivells, de tota manera. Projectes d'una part o de totes. A curt termini o a llarg termini. Referents només a algunes activitats o aspiracions (de caràc-

ter cultural, esportiu, econòmic, ecològic, etc.) o de caràcter global. La ciutat que no genera un *patriotisme actiu*, esperit competitiu i una forta il·lusió creadora, està condemnada a la decadència. I no generarà els recursos que permetin als joves accedir a la plena ciutadania. Els projectes col·lectius són sobretot mobilitzadors dels joves: són propostes de futur.

A la ciutat, en conseqüència, la *política* és immediata. Si conquistar la ciutadania requereix participar en processos col·lectius, el camí pel qual el noi i la noia s'endinsen en la ciutat és també aquell que porta cap a la política en el sentit més ampli i generós. Per altra part, l'*organització política* -ciutadana (institucional) és molt més a l'abast que l'estatal (més pròxima, menys coactiva, més oberta, menys burocratitzada). Hi ha encara molts dèficits democràtics, com és ara un excés de gestió centralitzada i administrativa, que imposa l'oferta pública més que no pas respondre a demandes o aspiracions que no poden explicitar-se. O la inadequació entre els àmbits reals de la vida urbana i els de representació política. Per exemple els joves perifèrics necessiten utilitzar els centres de la ciutat, i ho fan, però no poden influir en la política (urbana, cultural, de serveis) del centre urbà, perquè sovint resideixen a zones que administrativament són un altre municipi.

La ciutat és no solament el marc de l'acció col·lectiva o política que té com a únic referent la pròpia ciutat. És també el lloc on es constitueixen *moviments socials* de més abast, on es materialitzen les lluites per totes les causes engrescadores, de grup o de país, de valors o d'interessos. La mateixa ciutat ofereix, per la informació que transmet i aproxima (per exemple, sobre fets internacionals, catàstrofes, etc.) i per les injustícies que evidència (per exemple, grups especialment marginats o oprimits) múltiples ocasions perquè es produeixin preses de consciència i es manifestin moviments polítics, culturals o morals.

Potser una dimensió especialment estimulante per als nois i les noies en provar de conquistar la ciutat i d'accedir a la ciutadania és la possibilitat de relació amb altres situacions, amb *altres ciutats*. Totes les ciutats són fins a cert punt ports, marques (llocs de pas), ciutats frontereres. La ciutat educadora és també aquella que articula i multiplica les possibilitats d'intercanvi amb les altres ciutats. Avui Europa és una ciutat de ciutats.

Ciutadania

«En resum: la ciutat és el lloc natural de la persona civil».
(Park, Burgess,
Mckenzie, *The City*, 1925)

La ciutat fa ciutadans. O, potser, la ciutat, avui encara llunyana, fóra aquella en la qual tots aquells que hi viuen o hi treballen fossin plenament ciutadans.

No és el cas. La ciutat integra i margina. I educa per a la ciutadania i també per a l'exclusió.

A les nostres ciutats hi ha nois i noies que hi neixen o hi arriben infants, que aprenen ràpidament que ni ells ni els seus pares no poden votar, que necessiten permisos especials per a tot, condemnats sovint en una perpètua precarietat, fins i tot a una obligatòria il·legalitat. La qüestió dels drets polítics dels immigrants estrangers està ja avui a l'ordre del dia. Una categoria de població cada dia més nombrosa. La ciutat també pot educar per al racisme, per a exercir-lo o per a tèmper-lo. Però també per a combatre'l.

Altres, molts més, són immigrants nacionals, que viuen a la ciutat la seva dualitat de cultura: la dels orígens i marc familiar i la de l'entorn social i polític. S'enfronten les dinàmiques de la integració (escola, esplanai i cultura a la ciutat) i de la marginació (barris segregats, no inserció de la família en la vida ciutadana).

Molts altres grups viuen la dialèctica de la integració i la marginació: fills de funcionaris de l'estat (especialment forces d'ordre públic), nens en nuclis familiars anòmals o afectats per patologies socials (atur permanent, drogodependència), minories sexuals, ètniques, culturals o religioses, residents en nuclis residencials marginats ecològicament o socio-culturalment (per exemple, habitatges perifèrics d'urgència o d'autoconstrucció). En cada cas s'hauria de jutjar la ciutat per la seva capacitat de fer prevaler la dinàmica integradora sobre la marginadora.

La ciutat no farà ciutadans si una part dels seus residents no poden adquirir aquesta qualitat.

L'accés desigual a la qualitat ciutadana no és solament un problema de minories, tot i que la llista de minories que hem enumerat pot fer una majoria. A la ciutat es produeix una dinàmica integradora o socialitzadora que pot arribar a tothom: actes i espectacles públics, associacionisme o grups informals de base, elements simbòlics d'identitat col·lectiva, festes, utilització d'equipaments i d'espais públics centrals, organització política democràtica i participativa, etc., a més de la integració per l'escola, el treball i el consum. Però també actuen dinàmiques contràries, exclusivistes i excloents: privatització d'espais públics (equipaments, centres comercials, grups residencials), proliferació de modes, d'activitats i de locals dirigits a grups elitistes, dominació oligàrquica de les grans institucions públiques o privades teòricament de caràcter social (caixes, clubs esportius), etc., que s'afegeixen a les de caràcter més estructural (segregació es-

pacial, jerarquia social, grans desigualtats de renda, etc.).

La ciutat més positivament educadora serà aquella que multipliqui les possibilitats d'integració i de socialització i que redueixi al mínim els processos marginadors. La ciutadania consisteix gairebé sempre a construir-se una doble identitat: de grup (o de barri, classe, etc.) i ciutadana global, més universalista.

La ciutadania, però, no és un status que en un cert moment una autoritat dona o atribueix. És una conquesta. Cada dia, la ciutat és el marc d'un procés individual i col·lectiu per accedir a la civilitat, a la ciutadania. L'*urbanita* potser sí que és quelcom semblant a la planta que només creix enmig de la contaminació, a la vora de les autovies més transitades i de les fàbriques més pol·luidores. El *ciudadà* és aquell que ha participat en la conquesta de la ciutat. El que se l'ha apropiat individualment des de la seva infantesa. Com dèiem al començament de l'article, la ciutat és l'aventura iniciàtica plena de possibilitats que s'ofereix al noi i a la noia i que forma la seva raó i la seva sentimentalitat. És també participar més o menys conscientment en un procés col·lectiu: en la gesta conjunta de la seva construcció reiniciada cada dia, i en la lluita permanent contra les tendències disgregadores i en favor de les identitats, amb els seus moments forts, d'afirmació o confrontació. En fi, el nostre heroi és Gavroche, excepcionalment, i Guillem Brown cada dia.²

2. Gavroche, l'adolescent dels carrers de París: *Les misérables*. Victor Hugo. Guillem Brown: el personatge de Richmal Crompton.

Bibliografia

- BAIROCH, Paul (1985): *De Jericho à Mexico, villes et économies dans l'histoire*. Paris 1985.
- BORJA, Jordi (1988): *Estado y ciudad*, Barcelona.
- BORJA, Jordi (1988): *Democracia local*, Ajuntament de Barcelona.
- BORJA, Jordi (1990): *Europa: Ciudades y territorio. Barcelona, Metròpolis Mediterrània*.
- CASTELLS, Manuel (1984): *La ciudad y las masas*. Madrid, Ed. Alianza Universidad.
- CERDA, Ildefons (1867): *Teoría General de la Urbanización*. Madrid. Reedición Madrid 1967.
- Cities of the World/Ciudades del Mundo*, 5 vols. Direcció: Mireia Belil, Joan Alemany, Jordi Borja, Oriol Nel·lo i Albert Serra. Edició Nacions Unides-MOPU-Ajuntament/Àrea Metropolitana de Barcelona. 1988-89.
- CHILDE, V. Gordon (1957): *Civilization, Cities and Towns*. Londres.
- CHOAY, Françoise (1965): *L'Urbanisme, utopies et réalités*. Paris.
- Enquesta Metropolitana: Condicions de vida i hàbits de la població*, 19 vols. Institut Estudis Metropolitans. Barcelona 1987-88.
- Eurociudades, Eurociutats, Eurocités, Eurocities*: Conferència de Barcelona. Abril 1989
- GEORGE, Pierre (1952): *La ville, le fait urbain à travers le monde*. Paris.
- JACOBS, Jane (1985): *La ciudad y la riqueza de las naciones*. Barcelona, Ariel.
- MUMFORD, Lewis (1961): *The city in history. Its origins, its transformations and its prospects*. Nova York.
- PARK, R.E., BURGESS, E.W., MCKENZIE, R.D., (1925): *The City*. Chicago.
- PIRENNE, H. (1939): *Les villes et les institutions urbaines*. Paris.
- REDFIELD, M. SINGER (1954): «The cultural role of the cities» «*A Economic Development and Cultural Change*».
- RONCAYALO, Marcel (1988): *La città*. Torì.
- XVII Triennale de Milano. Esposizione Internazionale. La città del mondo e il futuro delle Metropoli, 2 vols. Milà, 1988.